

სამურგაყანოს
აფხაზური და ქართველური ტოპონიმების
მორფოლოგიური სტრუქტურა

**Morphological structure of Abkhazian and
Georgian place names of Samurzaqano**

მონიკა ხობელია

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, თბილისი

Monika Khobelia

Sokhumi shtate University
Georgia, Tbilisi

ABSTRACT

The article undertakes an analysis of the morphological structure of Georgian and Abkhazian toponyms in the region of Samurzakhano. The relevance of this topic is evident in the significant changes observed in the toponymic landscape following the events of 1993. At that time, all Kartvelian-origin toponyms were prohibited, and artificially created Abkhazian names introduced by separatists became prevalent. These newly introduced place names either had no historical basis or represented unofficial variations of Kartvelian topo-nyms adapted to the Abkhazian language. Our objective is to conduct a comprehensive morphological analysis of the Georgian and Abkhazian toponyms in the Samurzakhano region before the occupation. The study is based on the toponyms documented by Paata Tskhadaia and Villena Jojua.

The analysis revealed that the majority of micro toponyms in the research area exhibit a distinctly Georgian morphological structure. These toponyms employ Georgian or Megrelian roots, bases, and affixes as productive elements. The second category comprises exclusively Abkhazian toponyms, which display a varied morphological landscape. This includes both simple-based Abkhazian toponyms and complex-based composite Abkhazian toponyms that preserve morphological and syntactic features specific to the border regions of Ab-khazia. The third group comprises what can be termed hybrid or bilingual toponyms. These geographical names employ elements from one language as roots and bases while incorporating morphological features from the second language as affixes. Alternatively, the composite toponym may have one constituent word in Georgian and the other in Abkhazian.

It is noteworthy that within the neighboring Tsalenjikha municipality, which shares an eastern border with Samurzaqano, the majority of Megrelian toponyms in

Samurzakhano are confirmed to be of Kartvelian origin. Their structure, including the root, base, and affix, are all derived from Kartvelian elements, specifically Megrelian, rather than Abkhazian. Examples include Tkhumloni, Zakalon, Ubado Mikol, Ucha Toba (meaning “violet lake”), Oskhapue Sumgal, and others. The analyzed material clearly illustrates the diversity of morphological and semantic groups within the territory of Samurzaqano. Notably, Megrelian toponyms and productive affixes exhibit a dominant presence, and even within the Abkhazian bases themselves, Megrelian productive affixes are frequently observed.⁹

საკვანძო სიტყვები: სამურზაყანოს აფხაზური ტოპონიმები, სამურზაყანოს ქართველური ტოპონიმები, ჰიბრიდული/ორენოვანი ტოპონიმები სამურზაყანოში, ტოპონიმთა მორფოლოგიური სტრუქტურა

Keywords: Abkhazian toponyms of Samurzakhano, Georgian toponyms of Samurzakhano, hybrid/bilingual toponyms in Samurzakhano, morphological structure of toponyms.

სამურზაყანო, ე.ი. გალის რაიონი მთლიანად და ოჩამჩირის რაიონის ნაწილი ენობრივი თვალსაზრისით ძალიან საინტერესოა. აქ, განსაკუთრებით გალისა და ოჩამჩირის რაიონების მიჯნაზე, აფხაზთა და ქართველთა (მეგრელთა) მეზობლობამ შექმნა ერთგვარი ენობრივ-დიალექტური და ეთნიკური გარდამავალი ზონა, რაც გამოიხატა ბუნებრივ ორენოვნებაში, ორმხრივ ლექსიკურ ნასესხობებსა და ჰიბრიდულ ტოპონიმებში. აფხაზეთის ომის შემდგომ აქ ტოპონიმიკური ვითარება რადიკალურად შეიცვალა: აიკრძალა ქართველური წარმომავლობის ყველა ტოპონიმი და გაბატონდა სეპარატისტ მეცნიერთა, განსაკუთრებით აფხაზეთის ე.წ. პარლამენტის სპიკერის, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორ ვალერი კვარჭიას მიერ გამოგონილი, ადრე არარსებული აფხაზური დასახელებანი. იმისათვის, რომ სამომავლოდ დაცულ იქნეს ჭეშმარიტება და ისტორიული სამართლიანობა, დიდი მნიშვნელობა აქვს აფხაზეთის ოკუპაციამდე არსებული ტოპონიმიკური ვითარების დეტალურ კვლევას.

საკვლევ ზონაში ტოპონიმთა უმრავლესობა ენობრივად მთლიანად ქართველურია: ნაწარმოებია ქართული სამწიგნობრო ენის ან მეგრულის ძირ-ფუძეებისა და აფიქსების გამოყენებით.

ტოპონიმთა მეორე ნაწილი აფხაზურენოვანია და მიღებულია ამ ენის „საშენი მასალის“ საფუძველზე.

მესამე ჯგუფს ქმნიან ის ჰიბრიდული, ანუ ორენოვანი ტოპონიმები, რომლებიც ძირ-ფუძეებად იყენებენ ერთ-ერთი ენის მასალას, აფიქსებად კი გამოყენებულია მეორე ენის მორფოლოგიური ინვენტარი, ანდა რთულფუძიანი (კომპოზიტიური) ტოპონიმის შემადგენელი ერთი სიტყვა (ფუძე) ქართველურია, მეორე კი – აფხაზური.

გავრცელების სიხშირის მიხედვით ყველაზე პროდუქტიულია კუთვნილების გამომხატველი რთული მეგრული ტოპონიმები, რომლებიც წარმოდგენილია სუბსტანტიური მსაზღვრელ-საზღვრულის სახით და გაფორმებულია ნათესაობითი ბრუნვის -იშ/-შ სუფიქსით. მსაზღვრელად ძირითადად გამოყენებულია არსებითი სახელები, ადამიანის საკუთარი სახელი და გვარი, ეთნონიმი და სხვა, რომელთა ფუძეები ქართულ-მეგრული წარმომავლობისაა, ან დიდიხნის ნასესხებია აღმოსავლური ენებიდან:

აბრაგიშ ტახტი – ფართო ქვა, შესასვენებელი ადგილი ოჭაკის გზაზე (მთა) (ცხადაია 2003: 1). აბრაგი – ავაზაკი, ტახტი (მეგრ.) – ფართო ბრტყელი ლოდი, რომელზეც დაჯდომა, ან სულაც წამოწოლა და დასვენებაა მოსახერხებელი.

ტერენტიშ გოჭოფილი – საძოვარი სატორუოში (ს. ღვაშგვერდი) (ცხადაია 2003: 176). ტერენტი საკუთარი სახელია, გოჭოფილი (მეგრ.) „შემოკავებული“.

უბილეფიშ ღალ – უჩა ღალის ზემო წელი (ს. ზემო ბარლები) (ცხადაია 2003: 178). უბილავა გვარია, ღალ (მეგრ.) – ღელე.

ტკილიშ ტომბა – მორევი რეჩხიწყარზე (ს. რეჩხი) (ცხადაია 2003: 176). ტკილი (მეგრ.) „მერგელის ქანი“, ტომბა (მეგრ.) – ღრმა გუბე.

რუსიშ ნაშქვიდა – „სადაც რუსი დაიხრჩო“, მორევი ალენ-ხუმუშქურის შესართავთან. სიტყვა რუსი ამავე ზონაში აწარმოებს შემდეგ ტოპონიმებს: რუსეფიშ ხუტორი „რუსის ხუტორი, განცალკევებით მყოფი სამოსახლო“, რუსეფიშ ნოხორი „რუსების ნასახლარი“, რუსიშ შარა „რუსის გზა“ (ცხადაია 2003: 146), რესიშ ფონი „რუსის ფონი“ (იქვე: 148) და ა.შ.

თურქიშ ნაწისქვილ – თურქის ნაწისქვილარი ბაბაშიაზე (ს. ჭყონხუმლა). თურქი ყოფილა მეტსახელი თურქეთიდან დაბრუნებული მუჰაჯირისა – ალექსანდრე დაუშაძისა (ცხადაია 2003: 74).

ამავე ტიპის აფხაზური ტოპონიმებიდან აღსანიშნავია შემდეგი:

აგრუაკვარა „მეგრელის ღელე“ – ბობოშიაკვარის მარჯვენა შენაკადი (ცხადაია 2003: 12). აგრუა – მეგრელი, აკვარა – ღელე.

ამუშკვარა „დათვის ღელე“ – ნიშონის მარჯვენა შენაკადი (ს. ლეკუმხარა) (იქვე: 20). ა-მშვ „დათვი“.

(ა)შანწაკვარა „კაჟის ღელე“ (ტყვარჩელის თემი). ა- შანწა „კაჟი“, აკვარა „ღელე“.

აშანა იბოხ – „შანავას ბორცვი“ (ს. საჩაჩხალია) (ცხადაია 2003: 28). აშანა – ვინმე შანავა, აბოხვ „კლდე“.

დასახელებული აფხაზური ტოპონიმებიც მსაზღვრელ-საზღვრულია და კუთვნილებას გამოხატავენ, ოღონდ ზემოთ დასახელებული მეგრული ფორმებისაგან პირველი სამი დასახელება იმით განსხვავდება, რომ ისინი უკვე ერთ სიტყვადაა შერწყმული. ამოსავალი ორსიტყვიანი სახეობები ცოცხალ აფხაზურ მეტყველებაშივეა გავრცელებული. მაგალითად: აგრუაკვარა მომდინარეობს ორსიტყვიანი აგრუა იკვარა შესიტყვებისაგან. კუთვნილების გამომხატველი მამაკაცის კლასის ი- თავსართის

რედუცირებისა და ორი სიტყვის გაერთისიტყვიანება ტოპონიმიზაციის ერთ-ერთი გავრცელებული ხერხია აფხაზურ ენაში.

საკვლევ ზონაში ხშირია საკუთრივ აფხაზური წარმოშობის მარტივფუძიანი ტოპონიმები:

აჭდრა – ტყე ალაშარის აღმოსავლეთით (ცხადაია 2003: 25). აუდ (აფხ.) განიმარტება როგორც დუდგულასნაირი მცენარე.

აფთგრა – მინდორი ყვაშინჯარის კალთაზე (რეჩხი) (ცხადაია 2003: 26). მკვლევარ მანანა ბუკიას მიხედვით, აფხაზური აფთგრა „მწყემსების საზამთრო სადგომი ბარში“ შესულია მეგრულში აფთარა, აფთურა, ავთარა ფორმებით და ზოგადად აღნიშნავს მწყემსის სადგომს (ბუკია 2013: 73).

აღდარა „ეკლიანი ადგილი“ – ბორცვი პატრახუწის საზღვართან (ცხადაია 2003: 27).

ჰიბრიდულ ტოპონიმთა ჯგუფიდან აღსანიშნავია შემდეგი ფორმები:

აბაბჟარაშდუდი – ტყე-ფერდობი აბაბჟარაში (ცხადაია 2003: 9). იგი ჰიბრიდულია: აფხაზურენოვან ტოპონიმ აბაბჟარა-ს ერთვის მეგრული დუდი „თავი“ ინდიკატორი, ამასთან აფხაზური ფუძე გაფორმებულია -შ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნით და გამოხატავს კუთვნილებას.

აბანაჰ „აბანოს წყალი“ – სააბაზანო-სამკურნალო წყალი (ს. აყვარაში) (ცხადაია 2003: 10). ჰიბრიდული მეგრულ-აფხაზური ჰიდრონიმია: აბანა (მეგრ.) „აბანო“, ა-ძგ (აფხ.) „წყალი“, ფუძეები ერთმანეთთან თითქოს ლექსიკურად არიან დაკავშირებულნი და არა აფიქსურად, მაგრამ რეალურად მეორე სიტყვის პირველი ა- ხმოვანი ნივთთა გრამატიკული კლასის პრეფიქსია: აბანა ა-ძგ „აბანოს წყალი“.

აბაცუანარა „ზღმარტლის ფერდობი“ (ჩხორთოლი) (ცხადაია 2003: 10). ტოპონიმის პირველი ნაწილი აფხაზურში შესული მეგრული ბაცვი „ზღმარტლი“ სიტყვაა, ხოლო ანაარა ფერდობის აფხაზური დასახელებაა. შესაბამისად, ეს ტოპონიმი ჰიბრიდულია.

პეპი(შ)აჰაფუ „პეპის გამოქვაბული“, მღვიმე ოქუმბასთასა და დიდ აცღმუას შუა, სადაც პეპის საქონელი ჰყოლია (ცხადაია 2003: 140). აფხაზურ-მეგრული ტოპონიმია, პირველი ნაწილი მამაკაცის მეგრული პეპი სახელია, მეორე ნაწილი კი მიღებულია აფხაზური აჰაფუ „გამოქვაბული“ სიტყვისაგან. ტოპონიმი გაფორმებულია ნათესაობითი ბრუნვის მეგრული -შ სუფიქსით, რომელიც ზოგი მთქმელის მეტყველებაში არ გამოითქმის.

კამბეშთა (ჰართა) „კამეჩის ჩასავარდნი/ჩანავარდნი“, მორევი მორინჯზე (სოფელი აგვავერა) (ცხადაია 2003: 79). სახელის პირველი კომპონენტი კამბეშ მეგრული არსებითი სახელია (შდრ., აფხაზ. აკამბაშ), ხოლო მეორე კომპონენტი აფხაზური ნაზმნარი სახელია: ა-თაჰარა „ჩავარდნა“, -რთა კი სათავსოს, სივრცის აღმნიშვნელი აფხაზური სუფიქსია.

ტოპონიმთა ცალკე ჯგუფს ქმნის მოდელი ატრიბუტული მსაზღვრელი + საზღვრული. ეს მოდელი იყოფა ქვემოდელიებად:

ა) მსაზღვრელად გამოყენებულია ზედსართავი სახელი: უჩატომბა „შავი მორევი“ (ს. დიხაზურგა) (ცხადაია 2003: 180). უბადო მიკოლ „ცუდი გასასვლელი“ (მთა ოქუმბასთაში) (იქვე: 178), ჭითა ახრა „წითელი კლდე“

(იქვე: 211), ტოპონიმის პირველი ნაწილი მეგრული ფუძეა, მეორე კი – აფხაზური;

ბ) ატრიბუტულ მსაზღვრელად გამოყენებულია ქართული რაოდენობითი და რიცხვითი რიცხვითი სახელებიდან მხოლოდ სუმ „სამი“, ჟირ//ჟერ „ორი“, სამწიგნობრო ქართულის სიტყვა-ფორმა ოთხი და პირველი: ოთხი შარა ეიორთუ „ოთხი გზის გასაყარი“ (ს. რეჩხი) (ბუკია 2013: 125); სუმგვალა „სამი გორი“ (ს. ზემო ღუმურიში) (ცხადაია 2003: 174); სუმღალ „სამი ღელე“ (ს. თხინაშკარი) (იქვე: 174); ჟირპიჯი „ორპირი“ – მდინარეთა შესართავის აღმნიშვნელი ჰიდროგრაფიული ნომენი (იქვე: 142); ჟირღალშქა „ორღელესშუა“ (ს. საბერიო) (იქვე: 143); ჟგროფუჯეშქა „ორ ოფუჯეს შუა“ (მთის სახელწოდება) (იქვე: 143); პირველი გალი – თემი გალის რაიონში (იქვე: 141). საინტერესო და საყურადღებოა ტოპონიმი – აკა ჭყონი „ერთადერთი მუხა“ (გინძე ეწერი) (იქვე: 16), აკგ „ერთი; რამე“ აფხაზური რიცხვითი სახელის ფუძეა და განუსაზღვრელ რაოდენობასაც აღნიშნავს მეგრულშიც. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ საკუთრივ აფხაზური რიცხვითი სახელების შემცველი ტოპონიმები სამურზაყანოში არ იძებნება.

ცალკე მოდელია კომპოზიტური წარმოების გეოგრაფიული სახელები: ლუგელაწყარი – წყარო ოქუმაბსთაში (ცხადაია 2003: 91); კუჩხიობონუ „ფეხსაბანი“, წყალმარჩხი ოჯოდორეზე (იქვე: 86); კაფრონსუკი – სერი ოხურეის მარცხენა მხარეს (იქვე: 80), სახელწოდების საფუძველია კაფრაჯა, კაფარი (ჯონჯოლის ხე). ეს მოდელები ნაგენეტივარი სახელები ჩანს. მათ პირველ კომპონენტს უნდა ჰქონოდა ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი -იმ/-ში, რომელიც გამოხატავს კუთვნილებას. სუფიქსი სიტყვაწარმოებითი ფუნქციით არის აღჭურვილი.

საკვლევ ზონაში ხშირია დანიშნულების სახელები, რომლებშიც გამოყენებულია ო-ე კონფიქსი: ომაღაზე – ტყე აკარმარაში (იქვე: 127), მაღაზა – სასიმიინდე, ნალია; ონეძე – კაკლნარი (იქვე: 128), ნეძი – ნიგოზი; ოსხაპუე – მორევი დიდ ერისწყალზე (იქვე: 129), სხაპუა – ცეკვა; ხტუნვა.

სამწიგნობრო ენიდან ან დასავლურქართული დიალექტებიდანაა შესული მეგრულში დანიშნულების სახელთა სა-ო კონფიქსი, რომელიც ტოპონიმიში გვარებისგან აწარმოებს ახალ ადგილის სახელებს. აქ ორი ქვეჯგუფი გამოიყოფა:

1. -ვა დაბოლოების შემცველი გვარებისაგან მომდინარე ტოპონიმები: სააფშილო/სააფშილა, შდრ.: გვარი აბშილაგა, აფშილაგა; სალემონჯო – გვარი ლემონჯაგა; სალაგვილო – გვარი ლაგვილაგა; საუბილო – გვარი უბილაგა; სალეჟო – გვარი ლეჟაგა; სახარჩილო / სახარჩილაო – გვარი ხარჩილაგა. ასეთი ტოპონიმების საფუძვლად გამოყენებულია არა გვარსახელთა სამწიგნობრო -ვა დაბოლოებიანი ვარიანტები, არამედ მეგრული უსუფიქსო სახეობები: აბშილა, ლემონჯა, ლაგვილა, უბილა, ხარჩილა.

2. რაც შეეხება ოიკონიმებს: სა-აქბარდი-ო, შდრ.: გვარი აქუბარდია; საგოგოხიო, შდრ.: გოგოხია; საგვაგვალიო – გვაგვალია. ისინი ამკარად იმყარება შესაბამის გვარსახელთა -ია სუფიქსიან ფორმებს, შდრ:

გვარები აქ[უ]ბარდია, გოგობია, გვაგვალაია. ტოპონიმების წარმოებისას სამწიგნობრო ენის ნორმების მიხედვით გვარის ბოლოკიდურა ა ხმოვანი მოკვეცილა.

-ონ სუფიქსიც პროდუქტიულია ტოპონიმებში და ძირითადად დაერთვის მცენარეთა სახელწოდებებს. იგი აღნიშნავს ადგილს, სადაც რომელიმე მცენარე ხარობს და მიუთითებს ერთგვაროვან მცენარეთა სიმრავლეზე, კრებითობაზე. ამ მოდელის ტოპონიმებია: ოთხირონი „თხილნარი [სათხილნარე]“ ტყე ოისგრეში (ცხადაია 2003: 125). ზაკალონი „ბზანარი“ – ტყე ოყორანის მახლობლად (იქვე: 70), თხუმლონი „თხმელნარი“ – ტყე რეჩხში (იქვე: 75).

აფხაზურში მცენარეთა კრებითობას გამოხატავს აფიქსი -რა, სამურზაყანოს ზონაში წარმოდგენილია -რა სუფიქსიანი შემდეგი ტოპონიმები: არაჭარა – ნორჩი კაკლნარი; არაჭარა – ტყე ოხურეის მარცხენა მხარეს (საჩინო) (იქვე: 23). აშვრა //აშური – წიფლნარი (მთა; ტყვარჩელის თემი) (იქვე: 29). აშვგრა – ბზანარი (ფოქვეში) (იქვე: 29), აწვაშჰარა – ხშირი ვაშლნარი (სოფელი პატრახუწა) (იქვე: 33). აჭაჭარა – სუროვანი (წარჩის) (იქვე: 34), ახეცარა – რცხილნარი (ჩხორთოლი) (იქვე: 36), აჯრა – მუხნარი (იქვე: 38) და ა.შ.

აფხაზურში ადგილის აღმნიშვნელია რთული სუფიქსი -რთა// -თრა, რომელიც დასტურდება აფხაზურ ტოპონიმებში: აჰაყეთრა – ოხოჯის მარჯვენა შენაკადი (ცხადაია 2003: 38), ა-ჰაყა (აფხ.) შუაში ამოდრმავებული სანაყი ქვა. ბოშიაგლართა//ბოშინგელართა//ბოშლაგართა – ვაკე-სახნავები ლეკუხონაში (იქვე: 46), აგლართა „სადგომი“; ბოშლაფართა – აბდახარის მარჯვენა შენაკადი.

როგორც უკვე ითქვა, სამურზაყანოში ტოპონიმთა ერთი ნაწილი ქართველური, კერძოდ, მეგრულია. მათგან ზოგი სახელი ზუსტად იმავე ფორმით გვხვდება ენგურის გამოღმაც, წალენჯიხის რაიონში, საილუსტრაციოდ წარმოვადგენთ მხოლოდ რამდენიმეს:

თხუმლონი „თხმელნარი“ ტყის სახელწოდება დაბა ჯვარში (ცხადაია 2004: 44);

ზაკალონი – ფერდობის სახელწოდება სოფელ მაზანდარაში (იქვე: 40);

უჩა(ია) ტობა „შავანა მორევი“ – მორევი ოლორზე, ჭველეს უბანი (ს. ფახულანი) (იქვე: 168);

უბადო მიკოლ „ცუდი აღმართი“ – კლდის სახელწოდება ჯალრაში (იქვე: 165);

ოსხაპუე – 1. სერი ნაპერტუდალისა და ლაჩახვის სათავეებთან სამიქაოში; 2. მორევი ინწირაზე, სადაც მაღალი კლდის ბაქნიდან ხტებოდნენ (საჩინო) (ცხადაია 2003:130);

სუმღალ „სამი ღელე“ – 1. უბანი, ხეობა რეკის მარჯვენა მხარეს. (ეწერი); 2. ტყე-სადოვარი ბოგაშის კალთაზე, სადაც სამი უსახელო ღელე

ერთდება (ნაგურუ). ყველა მათგანის ძირი, ფუძე და აფიქსები, რა თქმა უნდა, მეგრულია და არა აფხაზური (ცხადაია 2004: 158).

ამრიგად, განხილული მაგალითები გვიჩვენებენ, რომ სამურზაყანოს ტერიტორიაზე საკმაოდ მრავალფეროვნადაა წარმოდგენილი ტოპონიმთა მორფოლოგიურ-სემანტიკური ჯგუფები. აღსანიშნავია, რომ დომინანტობს საკუთრივ მეგრული სიტყვაწარმოებითი საშუალებები.

გამოყენებული ლიტერატურა

ბუკია 2013: ბუკია მ., ნარკვევები ქართულ-აფხაზური ლინგვო-კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან, ნაწილი I. თბილისი, 2013.

ცხადაია 2003: ცხადაია პ., სამურზაყანოს გეოგრაფიული დასახელებანი. თბილისი, 2003.

ცხადაია 2004: ცხადაია პ., სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, წალენჯიხის რაიონი. თბილისი, 2004.